

М. А. Міненко,
к. е. н., доцент, завідувач кафедри менеджменту ЗЕД,
Національний університет харчових технологій

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ ФАХОВИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ

Проведено аналіз створення інтегрованих об'єднань як можливої теоретичної основи налагодження ефективної діяльності фахових формувань сучасного зразка.

Creation of integrated associations was analyzed as a possible theoretical foundation for effective activity of present-day professional formations.

Ключові слова: інтегровані об'єднання; фахові формування, аграрно-промислова інтеграція, спеціалізація і концентрація виробництва, виробничі об'єднання.

Key words: integrated associations; professional formations, agrarian-and-production integration, specialization and concentration of production, industrial units.

ВСТУП

Дослідження становлення інтегрованих формувань може слугувати основою для обґрунтування механізму забезпечення ефективної діяльності виробничих об'єднань на сучасному етапі розвитку економіки в Україні. Аналіз відповідного теоретичного підґрунтя дасть можливість врахувати результати цього процесу, запропонувати рекомендації для побудови фахових об'єднань і організувати дієве їх функціонування.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Поєднання сільського господарства, переробної, харчової промисловості та торгівлі, створення на основі такої інтеграції фахових формувань є одним з основних завдань на сучасному етапі розвитку України. Узгодження цілей і завдань, збалансування інтересів усіх учасників об'єднання та визнання державою такого формування фаховим на законодавчому рівні дозволить зробити якісно новий крок для створення умов ефективного функціонування аграрної сфери економіки України.

РЕЗУЛЬТАТИ

До початку становлення капіталістичних відносин, тобто за досить низького рівня продуктивних сил і практично відсутності поділу праці й обміну її результатами, різні напрями промисловості існували у вигляді різних промислів. З розвитком капіталістичних відносин, під впливом досягнень науки і техніки відбувся поділ праці, виникли різноманітні види обробки й переробки сировини, сформувалися самостійні галузі промисловості. Промислові галузі почали набувати пріоритетного впливу на розвиток економіки. Водночас капіталістичний спосіб виробництва створював "...матеріальні основи нового, вищого синтезу-союзу землеробства і промисловості..." [10]. Цей синтез-союз, на думку автора, можна вважати прототипом зародження виробничих об'єднань. Об'єднання сільськогосподарського і промислового виробництва зумовлювалося технологічною взаємозалежністю й необхідністю забезпечення організаційної послідовності доведення сировини до товарних кондицій і у вигляді готового товару — до споживача з мінімальними витратами у процесі виробництва [7].

Спеціалізація і концентрація виробництва — це різні економічні категорії, але вони тісно пов'язані між собою. Концентрація виробництва породжує його спеціалізацію, а спеціалізація передбачає концентрацію. Господарська спеціалізація — це зосередження підприємств на виробництві певного виду продукції, відповідно до попиту на неї, з метою найбільш повного використання місцевих природно-економічних умов й одержання максимального прибутку [4]. Спеціалізація дає можливість підвищувати до раціональних розмірів концентрацію виробництва, зосереджувати виробничі ресурси господарств у невеликій кількості провідних галузей, які найкраще поєднуються між собою. Завдяки спеціалізації зростають обсяги виробництва, підвищується продуктивність праці, знижується собівартість продукції.

Найбільш загальною формою організації продуктивних сил є кооперація, яка ґрунтується на суспільному поділі праці, спеціалізації та концентрації виробництва. Кооперація завжди має переваги порівняно з відокремленою організацією виробничого процесу. При кооперації основний та обіговий капітал спільно розподілявся на більшу масу продуктів, що забезпечувало зниження собівартості виробництва одиниці продукції. Організація праці й налагодження системи управління при кооперації давали змогу організувати велике виробництво, концентрувати його засоби у певних масштабах і просторових межах. Саме тому з розвитком суспільства, його продуктивних сил і поділом праці поглиблювалася спеціалізація виробництва, а кооперація набувала різноманітних форм [11]. Одним із перших різновидів об'єднань у сільському господарстві слід вважати сільськогосподарські кооперативи.

На початку ХХ ст. у сільськогосподарському виробництві почали діяти сільськогосподарські виробничі, обслуговуючі, кредитні та страхові кооперативи. Кооперативна ідея прийшла до нас із Західної Європи. Моделями перших кооперативів, однієї із форм об'єднань, були Рочдельське споживче товариство і Райффайзенське кредитне товариство у Німеччині. Радянські сільськогосподарські кооперативи відрізнялися від дореволюційних і гостро відчували нестачу власних коштів. Допомога з боку членів кооперативів була практично неможливою через їхню бідність. У цій ситуації кооперативи стали залежними від державної допо-

моги. Почалося державне регулювання цін, податків, розподілу доходів тощо [5]. Фактично відбувалося державне управління діяльністю об'єднань у сільському господарстві. Держава адміністративними методами проводила об'єднання сільгоспвиробників і промислових підприємств. Крім кооперативів, на базі великих панських господарств, починаючи з 1918 року були організовані радгоспи, яким передали у власність майно профільних переробних підприємств і майстерень [2]. Створені таким чином заводи-комбінати і радгоспи-заводи стали першою формою виробничих об'єднань у цукробуряковому, виноградо-виноробному та ефіро-олійному продуктовому підкомплексі. Разом з тим, об'єднання сільгоспвиробників і промислових підприємств почали створюватися на основі сільськогосподарської кооперації, що забезпечувала переробку продукції [15].

Відомими вченими, які займалися дослідженням питань кооперації, є М.Туган-Барановський [17], О.Чаянов [18], В.Зіновчук [5] та ін. В.Зіновчук у своїх працях зазначає, що в сільському господарстві України у перші десятиріччя ХХ ст. існувало два основних типи кооперативних організацій: кооперативно-товариства та кооперативні спілки. О.Чаянов обґрунтував необхідність кооперації й об'єднання у союзи сільгоспвиробників і переробних підприємств.

У 30-ті роки ХХ ст. згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР (1927 р.) "Про колективні господарства" сільгоспвиробники повинні були об'єднуватись не у кооперативи, а в колгоспи, яким передавались у підпорядкування всі промислові підприємства, що перебували на їхній території [7]. На базі державних промислових підприємств, радгоспів і колгоспів рекомендувалося створювати змішані радгоспно-колгоспні об'єднання з узгодженим господарським планом, спільною технічною базою і спільними підприємствами з переробки сільгосппродукції. Фактично це був перший крок для створення виробничо-економічного підґрунтя організації об'єднань сільгоспвиробників із промисловими підприємствами.

Учені-економісти намагались обґрунтувати необхідність розвитку інтеграційного процесу шляхом створення агроіндустріальних комбінатів. На думку Я. Нікуліхіна, агроіндустріальний комбінат мав бути великим сільськогосподарським підприємством з єдиним виробничим планом, послідовним використанням системи машин, повним об'єднанням усіх засобів виробництва, аналогічними, у промисловості, трудовими відносинами та входить у загальну систему єдиного планового соціалістичного народного господарства [14]. Така форма інтеграції передбачала наявність високого рівня розвитку продуктивних сил і відповідних виробничих відносин. Проте в ті часи матеріально-технічна база була слабка, енергетичне господарство тільки зароджувалося, не вистачало транспортних засобів, кадрового потенціалу, здатного професійно організувати діяльність великого й багатоелементного інтегрованого виробництва. Сільське господарство проходило складний і суперечливий шлях колективізації та спеціалізації виробництва. Саме тому інтерес до інтеграційних процесів у сільському господарстві тривалий час був незначним.

Ідея створення об'єднань на базі сільгоспвиробників і промислових підприємств отримала новий поштовх у 60-ті роки минулого століття. До цього періоду зміцнилась матеріально-технічна база діючих об'єднань, підвищилась концентрація виробництва, яка потребувала якісно нової економічно обґрунтованої управлінської форми функціонування. Зазначені фактори та сформовані стійкі сировинні зони промислових підприємств зумовили створення нових інтегрованих формувань.

Проблеми інтеграції підприємств і формування інтегрованих структур знайшли своє відображення в дослідженнях багатьох науковців: О.Ареф'євої, Є.Ленського, В.Демет'єва, М.Коденської, М.Кизима [1; 3; 6; 9; 8] та ін. Так,

за визначенням Є.Ленського, інтеграція — це поглиблення співробітництва суб'єктів управління, їх об'єднання, зміцнення взаємодії та взаємозв'язків між компонентами системи управління [9]. Інтегровану корпоративну структуру В. Демет'єв розглядає як групу юридичних або господарсько-самостійних підприємств (організацій), які ведуть сумісну діяльність на основі консолідації активів або договірних відносин для досягнення загальних цілей [3]. М.Кизим визначає інтеграцію підприємств як інтегровану сукупність суб'єктів господарювання, які являють різноманітні форми капіталу, пов'язані між собою фінансово-економічними і (або) виробничо-технологічними зв'язками для сумісної підприємницької діяльності на основі "м'яких" (договірних) та жорстких (право власності) управлінських і організаційних відносин з метою підвищення ефективності функціонування й подальшого стійкого розвитку бізнесу [6]. М.Коденська вважає, що інтеграція як економічна категорія відображає напрями розвитку суспільного виробництва і виробничих відносин в умовах поглиблення поділу праці під впливом науково-технічного прогресу [8].

Аналізуючи існуючі підходи можна стверджувати, що загалом науковці розуміють під інтеграцією різні формальні або неформальні інтегровані об'єднання, структури чи формування, які здійснюють спільну діяльність для досягнення загальних цілей. Ці об'єднання можуть діяти на основі договору про спільну діяльність або статуту. Одні автори розуміють інтеграцію виключно як виробничі формування, метою яких є ведення спільної виробничої діяльності, інші розглядають інтеграцію як сукупність фінансових, економічних, виробничих і технологічних зв'язків для сумісної підприємницької діяльності, що слід вважати більш об'єктивним. При цьому враховуються сучасні тенденції розвитку економіки, в основі яких лежить принцип глобалізації.

Відповідно до умов інноваційно-структурної розбудови економіки України визначальними складовими інноваційного розвитку є інтеграція освіти, науки та виробництва, об'єднання промислового, банківського і торговельного капіталу в потужні структури, здатні продукувати високотехнологічні, конкурентоспроможні товари та послуги. Відповідною організаційною основою реалізації інноваційної політики має стати створення інтегрованих фахових структур, які, на думку автора, є формою взаємодії між підприємствами, установами, науково-дослідницькими організаціями і фінансовими структурами та спрямовані на поєднання можливостей високотехнологічного виробництва і концентрованого фінансового капіталу, з метою забезпечення стабільних умов функціонування підприємств і створення необхідного інвестиційного потенціалу для інноваційного шляху розвитку. Виникнення інтегрованих структур у формі фахових об'єднань — це закономірний процес розвитку економічної системи.

Слід також зазначити, що причиною реструктуризації підприємств у вигляді злиття і поглинання є намагання отримати й посилити синергійний ефект, тобто взаємодоповнити дію активів двох або кількох господарюючих суб'єктів, сукупний результат яких перевищить суму результатів окремих суб'єктів компанії. Синергійний ефект у даному випадку може виникнути завдяки економії, що зумовлена масштабами діяльності, комбінуванням взаємодоповнюючих ресурсів, мінімізацією витрат, підвищенням ринкової потужності через зниження конкуренції, взаємодоповненість в сфері науково-дослідних і конструкторських робіт [13].

Крім того, агропромислово-формування одержують додатковий ефект завдяки виробництву і реалізації кінцевої продукції. Це пояснюється тим, що найвищого рівня віддачі авансованого капіталу і поточних витрат досягають ті підприємства агропромислового комплексу, які функціонують на завершальній стадії виробничого циклу, здійснюючи виробництво і реалізацію кінцевої продукції. Адже остання

завжди оцінюється вище, ніж сировина, саме завдяки більшій окупності витрат, досягнутій за рахунок споживача. В умовах відокремленого виробництва додатковий ефект одержують переробні підприємства, тим часом як суто аграрні підприємства позбавлені можливості поліпшувати свій фінансовий стан за рахунок цього виду ефекту, а в умовах поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва власниками даного ефекту стають агропромислові формування. Останні самостійно приймають рішення щодо зміни асортименту продукції й обсягу продажу відповідно до кон'юнктури ринку, а також ведуть необхідну маркетингову діяльність з тим, щоб задовольнити споживчий ринок і підвищити прибутковість власного виробництва.

Одержуючи більше доходів порівняно із звичайними аграрними підприємствами, агропромислові формування успішніше вирішують господарські й економічні питання, забезпечують кращу соціальну захищеність своїх працівників, що є важливою ознакою соціально орієнтованої ринкової економіки. Агропромислові формування створюють працівникам широку технологічну базу прикладання кваліфікованої праці й тим самим забезпечують їхню повнішу зайнятність протягом року, а також нерідко пом'якшують сезонність виробництва.

Із кількісним зростанням фахових агропромислових формувань — агропромислових підприємств, агрофірм, агроконсорціумів тощо — створюється конкурентне середовище у сфері переробки сільськогосподарської продукції, яке змушує учасників агропромислового виробництва виробляти якісніші продовольчі товари за конкурентоспроможною ціною.

Взаємна матеріальна зацікавленість усіх учасників господарських організаційних форм агропромислової інтеграції у досягненні високих кінцевих результатів, з одного боку, і кожного з них у збільшенні масштабів та ефективності виробництва свого виду діяльності — з іншого, стає тією рушійною силою, яка формує необхідне економічне середовище для ширшого впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і передової практики, економічно спонукає забезпечувати пропорційний розвиток сільського господарства і переробної промисловості, бази зберігання продукції та її реалізації. В результаті створюються умови не лише для збільшення обсягу виробництва і поліпшення якості продукції, а й для раціонального використання сировини, забезпечення її поглибленої переробки, розширення асортименту продовольчих товарів. Усе це зміцнює економіку агропромислових формувань.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що інтеграція означає процес організаційного поєднання технологічно пов'язаних між собою різнорідних видів діяльності з притаманними їм функціями з метою виробництва кінцевого продукту і доведення його до споживача, а також досягнення на цій основі вищих економічних результатів. Якщо йдеться про агропромислову інтеграцію, то мається на увазі розвиток виробничих і економічних зв'язків між галузями та підприємствами агропромислового комплексу, які пов'язані між собою, технологічно й об'єктивно орієнтовані на спільність матеріальних інтересів у процесі виробництва і реалізації кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини. Посилення таких зв'язків є закономірним явищем.

У результаті аграрно-промислової інтеграції створюються агропромислові формування як сукупність технологічно, економічно й організаційно взаємопов'язаних сільськогосподарських і промислових підприємств та організацій, що виробляють, зберігають, переробляють і доводять до споживача продукти, одержані із сільськогосподарської сировини. Агропромислові формування відрізняються різноманітністю форм. Їх можна досліджувати за чотирма основними напрямками: характер діяльності інтегрованих формувань; галузевий склад; форми власності; організаційні фор-

ми управління.

За характером діяльності агропромислові формування поділяються на: агропромислові, що з'єднують взаємопов'язані етапи (виробництво — промислова переробка); агропромислово-торговельні (виробництво — промислова переробка — збут); науково-виробничі агропромислові (наука — виробництво — промислова переробка); науково-виробничі агропромислово-торговельні (наука — виробництво — промислова переробка — збут).

За галузевим складом агропромислові формування поділяються на галузеві та міжгалузеві. Галузеві створюються на основі спеціалізації виробництва і переробки будь-якої основної сільськогосподарської культури. Агропромислові об'єднання, які відносяться до однієї галузі, характеризуються такими ознаками: єдність цільового призначення і характеру продукції, що виробляється; однорідність сировини, що переробляється; спільність виробничо-технічної бази і технологічних процесів; специфічність кадрового складу та умов праці.

Прикладами галузевих агропромислових формувань є:

— виноградопереробні — об'єднують виробництва з виготовлення соків, напоїв, коктейлів, виноматеріалів, виноградних вин, шампанського, коньяку;

— плодоовочеконсервні — об'єднують вирощування плодів і овочів, їх переробку для виготовлення плодоовочевих консервів, сушених, солених, заморожених овочів і фруктів, виготовлення сиропів, екстрактів, соків;

— ефіроолійні — об'єднують виробництва з вирощування ефіроносів і їх переробку в ефірні олії, ароматичні речовини;

— бурякоцукрові — об'єднують виробництво цукрових буряків і їх переробку в цукор-пісок і цукор-рафінад;

— агропромислові формування з виробництва м'ясних і молочних продуктів та інші.

Міжгалузеві формування створюються для координації діяльності сільськогосподарських і промислових підприємств різної спеціалізації у межах будь-якого регіону з метою комплексного його розвитку. Це, як правило, управлінські утворення типу агропрому району, області, країни. Нині міжгалузєва форма агропромислової інтеграції отримує розвиток не тільки у сфері управління, а й у виробничій сфері, де створюються виробничі агропромислові об'єднання, які спеціалізуються на виробництві кількох видів сільськогосподарської і промислової продукції. Прикладом таких формувань є агропромислові комбінати та агрофірми.

Аналіз діяльності формувань на сучасному етапі розвитку економіки дає можливість автору стверджувати, що, крім розглянутого механізму організації виробничих інтегрованих формувань, доцільно враховувати й інші умови, які спонукають до створення фахових об'єднань, а саме:

1. Учасники об'єднання ставлять за мету одержання спільного прибутку за рахунок реалізації спільних цільових програм для подальшого його розподілу пропорційно авансованому капіталу й отримання додаткового персоналізованого прибутку за рахунок ефективного використання своєї участі у фаховому формуванні, зберігаючи при цьому юридичну самостійність. Цей механізм передбачає створення виконавчих органів, що функціонують за рахунок членських внесків учасників об'єднання і залежно від потреб учасників надають їм відповідні послуги (маркетингові, юридичні, інформаційні, навчальні, фахові та ін.). Рівноправне партнерство учасників такого об'єднання забезпечується на підставі юридично закріпленої норми права одного голосу для кожного при прийнятті рішень. Деякі об'єднання посилюють рівноправне партнерство нормою права вето при прийнятті рішень, тобто рішення не приймається до моменту повної згоди всіх членів об'єднання.

2. Учасники об'єднання не ставлять за мету отримання додаткового прибутку за рахунок реалізації спільних цільо-

вих програм. Основна увага зосереджується на створенні спільними діями прозорих конкурентних умов, ефективного правового, економічного і соціального середовища для підвищення персоналізованих можливостей отримати додаткові прибутки. Члени формування зберігають юридичну самостійність і є рівноправними партнерами. За рахунок членських внесків вони утримають виконавчі органи, які забезпечують реалізацію спільно прийнятих рішень. Таке об'єднання можна вважати неприбутковою організацією, яка за умови відповідності законодавчо визнаним критеріям фаховості може забезпечувати саморегулювання галузі або сфери діяльності.

3. Учасники об'єднання ставлять за мету отримати додатковий пропорційно розподілений прибуток при виконанні програм під отримані гранди від міжнародних і вітчизняних організацій та фондів. Інколи такі об'єднання створюються для реалізації програм, що фінансує держава. Учасники об'єднання є юридично самостійними і витрачають спільні кошти тільки на утримання апарату управління формування та поточні витрати.

4. Учасники об'єднання зберігають юридичну самостійність, але делегують усі повноваження щодо функцій управління виконавчому органу об'єднання. Метою участі у такому формуванні є необхідність одержання фіксованого прибутку за результатами фінансового року. Учасники частково беруть участь у процесі управління об'єднанням.

5. Суб'єкт господарювання може бути учасником об'єднання, якщо передасть в оренду формуванню своє майно з метою отримання фіксованого прибутку (фіксована сума оренди) без права участі в управлінні.

6. Можлива комбінована форма об'єднання з кількома варіантами участі: рівноправні партнери з правом участі в управлінні; учасники об'єднання, які частково беруть участь в управлінні; учасники, які віддали в оренду формуванню своє майно. Кожен учасник на договірних умовах визначає свою мотивацію бути членом об'єднання [12].

ВИСНОВОК

Еволюція виробничих об'єднань в аграрному секторі економіки свідчить, що першочергово необхідно об'єднати переробні та харчові підприємства з постачальниками сировини (сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами, особистими господарствами населення), створити стабільні сировинні зони для забезпечення виробничих потужностей цих підприємств сировиною, розробити відповідний механізм розподілу прибутку. Тільки за умови одержання певної частини прибутку від виробництва й переробки сировини її постачальники будуть зацікавлені у поліпшенні роботи, технічному переоснащенні, розширенні асортименту та підвищенні якості продукції переробних і харчових підприємств, досягненні ними максимального прибутку [16]. Економічні відносини на всіх стадіях вирощування, переробки, виробництва і реалізації кінцевої продукції повинні бути рівновідгідними для учасників об'єднання. Кожний має одержувати однакову норму прибутку на авансований ним у виробництво капітал [19]. Саме на таких економічних умовах бажано формувати фахові структури, що об'єднують сільськогосподарські, переробні, харчові, обслуговуючі, торговельні підприємства, банківські установи, інші юридичні та фізичні особи, включаючи іноземні, з метою встановлення стабільних технологічних та економічних зв'язків між учасниками формування. Варто враховувати можливі форми співробітництва: пряма участь, асоційоване членство тощо. Потрібно налагоджувати організацію роботи фахових об'єднань, на статутних умовах інтеграторами яких можуть бути переробні та харчові підприємства, а рівноправними членами — сільськогосподарські підприємства і громадяни, які виробляють сільськогосподарську продукцію, та торговельні організації. Статутна форма перед-

бачає вищу відповідальність учасників об'єднання. У статутах фахових об'єднань одним із головних завдань слід передбачити поєднання економічних інтересів усіх учасників.

Література:

1. Арефьева Е.В. Стратегия и тактика управления производственными системами / Е.В. Арефьева. — Х.: Основа, 1996. — 203 с.
2. Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1968. — Т.IV. — 375 с.
3. Дементьев В.В. Экономика как система власти / В.В. Дементьев // Экономика и право. — 2002. — № 2(3). — С. 42—47.
4. Заставецька О.В. Лекції. Тема: Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України [Електронний ресурс] / О.В. Заставецька. — Режим доступу: <http://www.tspu.edu.ua>.
5. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В.В. Зіновчук. — К.: Логос, 1996. — 224 с.
6. Кизим Н. А. Крупномасштабные экономико-производственные системы: организация и хозяйствование / Н.А. Кизим. — Х.: Бизнес-информ, 1999. — 228 с.
7. Коденская М.Е. Агропромышленные предприятия и агрофирмы в условиях перехода к рынку / М.Е.Коденская, В.А.Киселев. — К.: Издательство УСХА, 1993. — 182 с.
8. Коденська М.Ю. Ефективність інтегрованого виробництва в агропромислових підприємствах і агрофірмах в умовах переходу до ринку: дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук. — К.: Інститут аграрної економіки, 1994.
9. Ленский Е. В. Корпоративный бизнес / Е. В. Ленский; под ред. О. Н. Сосковца. — Мн.: Армита — Маркетинг, Менеджмент, 2001. — 480 с.
10. Маркс К. Критика политической экономики / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 23. — 907 с.
11. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва / В.Я.Месель-Веселяк. — К.: ІАНУААН, 1999. — 272 с.
12. Міненко М.А. Організаційно-економічні особливості створення професійних об'єднань на сучасному етапі / М.А.-Міненко // Інвестиції: практика та досвід. — 2009. — № 16. — С. 47—51.
13. Міненко М.А. Теоретичні основи створення та економічні переваги діяльності виробничих об'єднань / М.А. Міненко // Соціально-економічний розвиток України в ХХ столітті: проблеми, пріоритети і перспективи. Вісник КПНУ ім.І.Огієнка. Економічна наука. За матеріалами 2-ї міжнародно-практичної конференції, 23—24 квітня 2009 року: тези доп. — Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 161—170.
14. Никулихин Я. Проблема агроиндустриальных комбинатов / Я.Никулихин // На аграрном фронте. — 1930. — № 1. — С. 37—51.
15. Программа Российской Коммунистической партии большевиков. — Т. 38. — С. 417—446.
16. Саблук П.Т. Формування фінансових результатів в умовах кооперативного виробництва / П.Т. Саблук // Економіка і організація сільського господарства. — К.: Урожай, 1979. — 110 с.
17. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. — М.: Экономика, 1989.
18. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А.В. Чаянов. — 2-изд. — М.: Книгосоюз, 1927.
19. Шпичак О.М. Методологія та методика формування і функціонування цінового механізму АПК у перехідний період до ринкової економіки / Шпичак О.М., Саблук П.Т., Ситник В.П. та ін. — К.: ІАЕ, 1993. — 62 с.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2010 р.